

Péter Ágnes

KI ÜL A KORMÁNYNÁL?

MARY WOLLSTONECRAFT A RÁCIÓRÓL ÉS A KÉPZELETRŐL

2023-06-28 | **ESSZÉ**

Mary Wollstonecraft (1759–1797) az elmúlt két évtized brit-amerikai társadalomtudományi vizsgálódásai és irodalomtörténeti áttekintései által megkonstruált narratívák főhősének nevezhető. Az 1980-as évektől a feminista kutatások jóvoltából kiemelkedett a teljes feledésből, mára pedig a modern feminizmus első kezdeményezője, a kora modern, progresszív nőnevelés

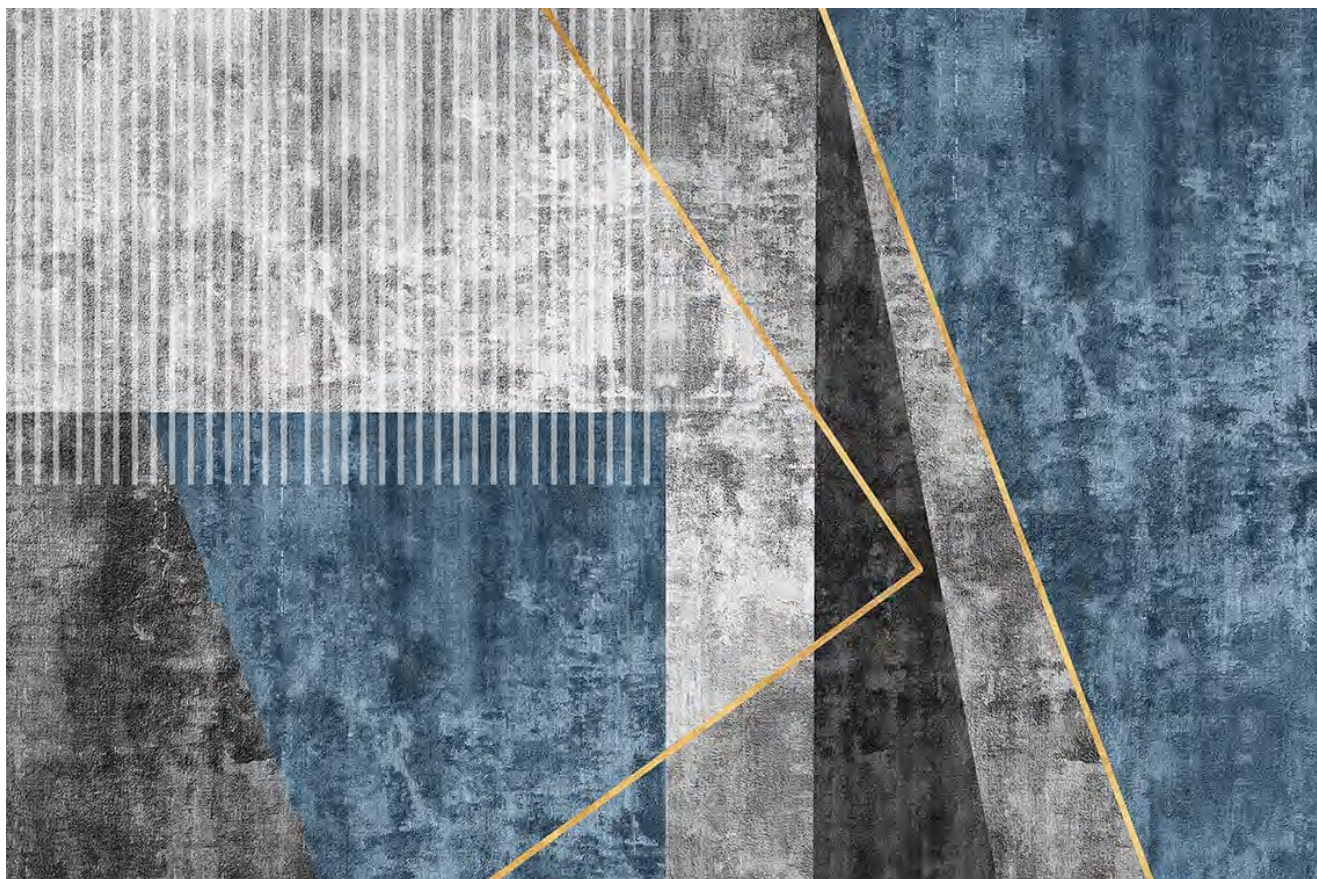
programjának meghirdetője és a francia forradalom értelmezésével kapcsolatban kialakult angliai nyilvános polémia egyik legradikálisabb résztvevőjének számít. A kutatás eddig szinte kizárólag a politikai írásaira koncentrált, társadalom- és morálfilozófiája lefedte szépírói teljesítményét. Szeretném most bemutatni jelentőségét a kora romantika esztétikájának kialakulásában.

A tizennyolcadik század utolsó évtizedeiben kialakult a brit felvilágosodás történetében egy sajátos, teológiai alapokon nyugvó irányzat, az ún. *rational dissent*. A mélyen hívő Wollstonecraftra nagy hatást gyakorolt a racionalista protestánsok teológiája és morálbölcselete. Többek között ezért írta felül a felvilágosodás hagyományos ész fogalmát: hozzárendelte a képzeletet, és meghaladva a racionalista protestáns teológia érvényességi körét, a felvilágosodás észelvű pozíciójából átlépett egy kora romantikus álláspontra. Megelőzve a hagyományos irodalomtörténetekben a romantika megalapozóiként számontartott Wordsworth-t és Coleridge-ot, náluk valamivel korábban meghatározta a romantikus képzeletet, és megtalálta a költői beszédmódot, amelynek segítségével panteisztikus tájleírásaiban meg tudta fogalmazni sajátos spirituális élményeit.

autonóm ész

Wollstonecraft először *Az emberi jogok védelmében* című vitairatában tárgyalta antropológiájának, ezen belül erkölcsfilozófiájának alapkérdését: mi garantálja, hogy az autonóm ész képes helyes erkölcsi döntéseket hozni. A

pamflet 1790 november végén jelent meg, pár héttel azután, hogy Edmund Burke közreadta *Töprengések a francia forradalomról* című, a franciaországi eseményeket a történelmi folytonosság nevében elítélő konzervatív helyzetelemzését. Wollstonecraft többek között „infantilis érzelgősséggel vádolja” Burke-öt, Marie Antoinette és általában az arisztokraták iránti szimpátiáját és a forradalmi események során a tömegek elszabadult agresszív ösztöneivel kapcsolatos ellenszenvét hozva fel példának. A racionálisabb polgári berendezkedésbe vetett hitét alátámasztandó Wollstonecraft kijelenti: „a szenvedélyek seregét alá kell rendelni az észnek [...], az észnek kell a kormányt tartania, különben akármerre fújjon is a szél, a hajó nem fog simán eljutni a neki rendelt kikötőbe” (Wollstonecraft 1993, 60, 31).

A szimbolikus hajó Platón lélekről szóló himnuszát idézi a *Phaidrosz*ból (243E–257). Platón a lelket két szárnyas ló húzta fogat és a fogathajtó együtteseként írta le. A lovak közül az egyik „szép és derék”, a másik „ellenkező jellemű”. A „derék” ló a lélek (erotikus) vágyakozását szemlélteti az örökkévaló lét felé, az „ellenkező jellemű” ló a fogatot visszahúzza a föld, a testi „étvágy” felé. A fogathajtó pedig „a lélek kormányosa: az ész” (Platón 1984, 2. 746–747).

Mikor 1792-ben Wollstonecraft *Az emberi jogok védelmében* című vitairatát írta, már atyai jó barátjának tekinthette a matematikus, teológus és morálfilozófus Richard Price-t. A tizenhetedik századi polgárháborút lezáró ún. dicsőséges forradalom századik évfordulójának megünneplésére 1788-ban alakult londoni Forradalmi Társaság felkérésére 1789. november 4-én ünnepi prédikációban méltatta a száz évvel korábbi brit eseményeket, de lelkesen köszöntötte az az év júliusa óta zajló franciaországi történéseket is, amelyekben a dicsőséges forradalom eszmeiségének beteljesülését és a világszabadság előhírnökét üdvözölte. Price jóslata készítette Burke-öt a politikai helyzet konzervatív értékelésére. Wollstonecraft, aki éppen Price

védelmében, az elsők között szállt be a forradalommal kapcsolatos angliai pamfletháborúba, minden bizonnyal olvasta Price *A moralitás alapkérdéseinek vizsgálata* (*A Review of the Principal Questions in Morals*) című erkölcsbölcseleti tanulmányát is, amely a tizennyolcadik század közepén az erkölcsiség racionalista felfogásáról a legteljesebb és legmeggyőzőbb mű (Rivers 2005, 172), s amelynek harmadik kiadása öt évvel korábban, 1787-ben jelent meg. Price a moralitás ismeretelméleti megalapozásában közrejátszó kognitív képességek hierarchiájának vizsgálata során szintén a hajózásból veszi a képeket. Nála a szenvedélyeket a vitorlák jelzik, az érzékelést a szél, a kormánynál pedig nála is az ész ül. „Nem azon kell [...] gondolkodnunk, hogyan tudnánk a szenvedélyektől megszabadulni, [...] hanem azon, hogyan tudjuk az észet éberén és mozdulatlanul a kormányrúd mellett tartani, és hogyan érhetjük el, hogy az ész minél könnyebben irányítsa a szenvedélyeket és ösztönöket, s azok minél teljesebben szolgálják az észet” (Price 1787, 391–2).

a művészet igazságának természete

Feltételezem, úgy huszonöt évvel később John Keats és Percy Shelley ugyanerre a hajóra utal, amikor azon gondolkodik, hogyan lehet meghatározni a művészet igazságának

természetét. Az *Endümión* című mitologikus költeményének befejezésén dolgozott Keats, amikor barátjának írt levelében kijelentette: „... a hosszú vers az Invenció próbája, amit én a költészet Sarkcsillagának tekintek, mint ahogy a Fantázia a vitorla, a Képzelet pedig a kormánylapát” (Keats 2010, 39). Alig két évvel később, 1819 elején, Percy Shelley *A megszabadított Prometheus* II. felvonását Asia dalával fejezi be, amely egy rejtélyes hajó útját írja le; a lelket (Asia) szállító hajót az erotikus vágy vezérelte képzelet (Prometheus) kormányozza:

„A lelkem elbűvölt hajó
Mint alvó hattyú suhanó,
Édes zengés ezüst hullámcsapásán;
Tiéd miként angyal lebeg

A kormányrúdnál és vezet,
Amíg dallam csendül szellő futásán.”
(Shelley 1963, 167. Weöres Sándor fordítása)

Két-három évtized alatt a kormány melletti helyet átvette az észtlől a képzelet. A helycsere a modernitás kialakulásában nagy szerepet játszó folyamat eredménye. Ennek a folyamatnak a mozgatórugója többek között a tizennyolcadik század második felében aktív teológusok és természettudósok azon igyekezete volt, hogy a felvilágosodás észelvűségének kiigazításaként helyreállítsák a kapcsolatot a valóság megismerését célzó intellektuális és érzelmi mozzanatok között. Hogy feloldják az ellentétet tudás és hit, rend és szabadság, törvények és az egyén morális integritása között.

Racionalista disszenterek

A racionalista disszenterek a tizenhetedik századi polgárháborúban vezető szerepet játszó puritánok leszármazottai és az anglikán hittételeket valló teológusok és természettudósok voltak, akiket egy platformra állított a közös ambíció: úgy gondolták, a reformációt tovább kell vinni, hogy a teológia az új természettudományos világnézetet éppúgy tükrözze, mint a hitet egy transzcendens istenségben. Bár vallásukat kinyilatkoztatott vallásként hirdették s éltek meg, legfőbb elvük a *sola scriptura* volt (Hickman 2017, p. 20). A Szentírást tekintették minden hittétel forrásának, és azt vallották, hogy hite mindenkinek felhatalmazást ad a Biblia saját meggyőződése szerinti értelmezésre. Egyes irányzatok olyan messzire mentek, hogy a minden hívőre kiterjedő egyenlőség szellemében a nőknek is megadták a jogot, hogy igehirdetőként működjenek (Holt 1952, pp. 245, 38). Minden hagyományt és irracionális elemet elvetettek, hogy létrejöhessen „a tudomány és a hit szent szövetsége” (Willey 1950, p. 168). Teológiájukat megtisztították a bibliai szöveggel nem alátámasztható misztikus szentháromság tételétől és minden olyan dogmatikai hagyománytól, mely ellentmond az ész ítéletének. Magát a 4. század óta újra és újra felbukkanó antitrinitarianizmust az államegyházak szigorúan üldözték: Szervét Mihályt Kálvin egyetértésével Genfben 1559-ben máglyahalálra ítélték, s még 1648-ban, amikor a polgárháború során a presbiterianizmus rövid ideig államegyházként működött, a presbiteriánusok javaslatára a Parlament megszavazta a halálbüntetést a szentháromságot tagadó eretnekek ellen. Az antitrinitarius gyülekezetek csak 1813 óta működtek törvényesen elismert felekezetként Nagy Britanniában.

a politikai rend kritikája

Ezek a modern antitrinitáriusok, akiknek egyik ágát hamarosan unitáriusoknak nevezik, a többi protestáns nonkonformista felekezettel együtt szilárdan hittek az alkotmányos

rendben, amely a dicsőséges forradalom kompromisszuma jóvoltából lépett életbe (Holt 1952, p. 76), de sérelmezték polgári jogaik korlátozását. A vallási toleranciáról szóló 1689-es törvénycikk (*Toleration Act*) biztosította a szabad vallásgyakorlat jogát a protestáns disszentereknek, bár kizárta őket a felsőbb oktatásból és nem viselhettek köztisztviségeket. Tíz évvel később azonban a Parlament elfogadta az istenkáromlás büntetésére benyújtott törvényjavaslatot (*Blasphemy Act*), ami kriminalizálta az

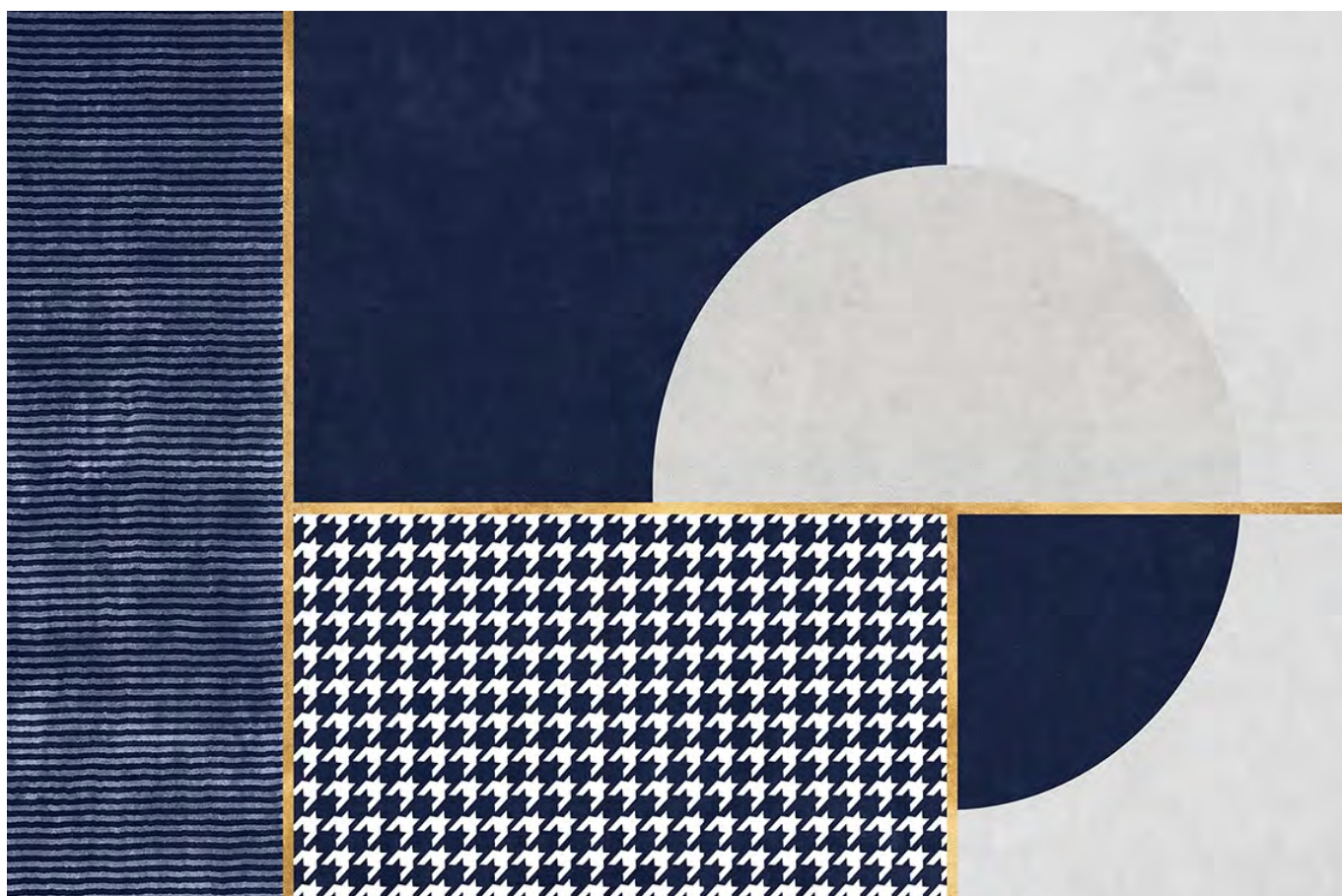
antitrinitárius eszmék hirdetését mind arminianizmus formájában (az Atya és a Fiú konzubsztancialitásának tagadása: a Fiút az Atya teremtette, hogy ő teremtsen meg a világot), mind szocinianizmusként (Jézus istenvoltának tagadása). A racionalista teológia két legfontosabb hirdetője Joseph Priestley (1733–1784) lelkész, liberális politikai gondolkodó, fizikus és kémikus, valamint a matematikus, teológus és morálfilozófus, Richard Price (1723–1791) volt. Mindketten kálvinista családban nevelkedtek, majd disszenter akadémiát végeztek, természettudományos és teológiai elkötelezettségük harmonizálására tett igyekezetük során mindketten antitrinitárius meggyőződésre jutottak, s Priestley szociniánus, Price pedig arminiánus lett. A század végén mindketten a radikális értelmiségi kör meghatározó alakjai voltak. A fiatal és antitrinitárius Coleridge Priestley teológiájában a reformáció beteljesülését látta. [1]

1787 és 1796 között a brit politikai életet meghatározta a racionalista disszenterek befolyása: felerősödött a harc a tizenhetedik század végének korlátozó törvénykezése ellen (Ryan 1997, p. 27): a mozgalmat az anglikán egyházzal szembeni ellenérzés épp úgy meghatározta, mint a politikai rend kritikája. „A vallási nonkonformizmus a tizennyolcadik század végén számtalan kérdésre kiterjedő, meglehetősen jól körülírható politikai identitással rendelkezett: parlamentáris reformot követeltek a kiegyensúlyozottabb társadalmi képviselet érdekében, [...] támogatták az amerikai gyarmatokat, és elleneztek a forradalmi Franciaországgal szemben a háborút”. (White 2006, p. 9) Raymond V. Holt az angliai unitarianizmus történetéről írt könyvében bizonyítja, hogy az unitáriusok élen jártak abban a gazdasági, társadalmi és szellemi folyamatban, melynek eredményeként kialakult a modern civilizáció Nagy-Britanniában (Holt 1938, 13). Olyan meghatározó szellemek, mint Newton, Milton és Locke is antitrinitáriusok voltak, ahogy haláluk után előkerült írásaik bizonyítják.

A természettudományok előtörése és az amerikai gyarmatokon, majd Franciaországban a forradalom kezdeti szakaszában a demokrácia eszméjének térhódítása a tizennyolcadik század végén a racionalista disszentereket millenniumi reményekkel töltötte el. Az 1782-ben megjelent *History of the Corruptions of Christianity* (A kereszténység megromlásának története) című munkájában, amelyben az egyháztörténet során az apostoli hagyományra rakódott hamis hittételeket elemzi és cáfolja az ész nevében, Priestley kijelentette: „Már látszik, hogy oszlik a szent

hitünket évszázadokon át elhomályosító durva sötétje az éjnek, és hogy hamarosan felkel a nap”. (idézi Willey 1950, 89) A dicsőséges forradalom évfordulójának tiszteletére tartott prédikációjában a szabadság diadalát azonosította a ráció diadalával, a lelkiismereti szabadság diadalát a dogmatikus teológiai kötöttségek eltörlésével:

„[I]me látom, ahogy a szabadságvágy egyre szélesebb körben jelentkezik és szerez érvényt magának, általános javulást hozva az ember dolgaiban. A királyok uralmát hamarosan felváltja a törvények uralma, s a papok uralma átadja helyét az ész és a lelkiismeret uralmának”. (Price 1991, 195)

Price meghalt, mielőtt a francia események nyomán a közvélemény polarizálódott volna. A jakobinus diktatúra és a tömegek elszabadult indulatai 1793-94-ben megingatták a ráció végső győzelmével kapcsolatos reményeket. A francia inváziótól való félelem és a háborús helyzet közepette a kormányintézkedések visszaszorították a forradalmi propagandát, ezzel a ráció mindenhatóságába vetett hit is

megkérdőjeleződött. A 90-es évek második felében a racionalista disszidentekben és egyéb progresszív gondolkodókban, akik nem akartak lemondani a felvilágosodás eredményeiről, felmerült, hogy kapcsolatot teremtsenek az erkölcsi imperatívuszok felismeréséhez vezető ráció és az ember érzelmi kötődései között, hogy az irracionális ösztönöket sikerüljön kordában tartani. A protestáns disszidentek, akár anglikán háttérrel rendelkeztek, mint Mary Wollstonecraft és Coleridge, akár kálvinista környezetben nevelkedtek, mint Priestley és Price, felismerték, hogy az ész kultusza az ember személyiségének egyéb aspektusait ignorálja, s a szemlélet tarthatatlanságával fenyeget.

1802-ben *Anima Poetae* című jegyzetfüzetében Coleridge Priestley-t „világiasnak” nevezte, Price-t pedig „hidegnek”: „Szocinianizmus – holdfény; metodizmus – kemence. Ó bár felkelne a nap, amely egyesíti a forróságot és a fényt!” (Coleridge 1895, 48, 49, 183) Vagyis, bár meglelnénk a módját, hogy a tizennyolcadik század végére kialakult két szélsőséges mentalitást, a racionalista unitáriusok és a rajongó metodisták mentalitását közelíteni lehetne egymáshoz, bár az ész fogékonnyá lehetne tenni az együttérzés melegségére!

az egyén erkölcsi megigazulása

Price már három évtizeddel korábban tisztán látta, amit Coleridge diagnosztizált. 1770. június 17-én egyik levelében nővérének írta: „Tudod, a vallás, amely kedvemre van, nem

mogorva és nem is érzelmileg túlfűtött, hanem minden bigottságtól, babonáságtól és szívtelenségtől mentes, amely a jó cselekedetekben és szeretetreméltó tulajdonságokban éppúgy megnyilatkozik, mint a hitünk által előírt kötelességek teljesítésében” (id. Thomas 1977, 4) Az ész és az érzelmek közötti kapcsolat felbomlása aggasztotta Price-t is, ő is kereste, mi teremthetne szorosabb kapcsolatot az embert a környező világhoz fűző intellektuális és érzelmi kötődése között. Családja vallását, a kálvinizmust elvetette, amely az eredendő bűn, a predesztináció, az Isten kegyelméből történő újjászületés és az emberi természet romlottságának tételét hirdetve megszüntette az egyén erkölcsi megigazulására irányuló akaratának jelentőségét. Saját teológiáját mint „középutat” határozta meg a „kálvinizmus és a

szocinianizmus között” (Price 1816, 106). De a szociniánusok Jézusa helyett, aki a legmagasabb erényeket megtestesítő ember volt, Price Jézusa Istentől elküldött „próféta és hírnök”, rendkívüli képességekkel felruházva több volt, mint ember, „dicsőségben és méltóságban” létezett, mielőtt testileg megjelent ebben a világban. Price szerint „egyetlen tárgya van vallásos hitünknek, mégpedig a Legfőbb Lény, aki Jézust elküldte, bárki máshoz imádkozni bálványimádás”. Price feltétel nélküli toleranciát hirdetett. Egyik prédikációjában, amelyben a helyes életvitel elsőbbségéről beszélt az ortodox hitvallással szemben, kijelentette: „Nincs semmi alapvető a vallásban azon túl, hogy őszintén óhajtjuk megismerni és híven teljesíteni Isten akaratát.” Sőt, egy másik prédikációjában egyenesen kijelentette: „Szigorúan véve nincs más, ami alapvető volna hitünkben, mint az egyenes szív”. (Price 1816, 110, 106–7, 56, 84)

Wollstonecraft 1784 és 1786 között leányiskolát vezetett Newington Greenben, az akkoriban Londontól északra fekvő kis településen, amely a tizenhetedik század eleje óta a radikális protestantizmus fészke volt. A nonkonformisták nem tanulhattak az anglikán egyetemeken, s minthogy a disszenterek a tudást nagy értéknek, a tanulást az ember Istennek tetsző kiteljesedésében fontos ösztönzésnek tartották, egymás után alapítottak egyetemi szintű képzést nyújtó akadémiákat. Az egyik leghíresebb éppen Newington Greenben működött. Ezek az intézmények nagy számban vonzottak tanulni és tanítani vágyó, szabadgondolkodású, reformpárti nonkonformistákat. Ez a radikális protestáns közösség adta Wollstonecraftnak a végső ösztönzést saját társadalomfilozófiájának, vallási és erkölcsi nézeteinek kialakításához. Meleg baráti kapcsolatba került Richard Rice-szal is, aki ezekben az időkben Newington Greenben lakott, s rendszeresen prédikált a helyi presbiteriánus imaházban. Egyes történészek szerint Wollstonecraft gondolkodása a radikális protestantizmus feminista fordulatát képviseli (O’Brian 2009, 180).

Egyik levele alapján (Wardle 1979, 170) bizonyítottnak vehetjük, hogy Wollstonecraft olvasta Price legfontosabb műveit, s tudjuk, eljárt igehirdetéseire. De nincs pontos filológiai adat arról, milyen mértékű hatást gyakorolt gondolkodására Price morálfilozófiája és teológiája. A közvetlen utalások Price-ra Wollstonecraft műveiben a szeretet és a tisztelet kifejezései. Egyetlen mondat gondolati rokonságuk elismeréseként értelmezhető. *Az emberi jogok védelmében* című vitairatában Wollstonecraft Price tanácsára emlékszik: „azok, akik nem értenek egyet hitvallásunkkal és egyházunkon kívül sem találnak saját hitük megvallásához olyan felekezetet, amelynek keretei között jó lelkiismerettel gyakorolhatnák hitüket, alapítsanak maguknak új felekezetet.” (Wollstonecraft 1993, p. 18). Wollstonecraft is megfogadta Price tanácsát. Férje, az anarchista filozófus, William Godwin pár héttel felesége halála után megírta emlékeit róla, s vallásos hitével kapcsolatban hangsúlyozza, hogy „az szinte teljes egészében saját maga által meghatározott vallás volt. Szinte semmiben nem kötődött egyetlen hagyományos teológiához sem. Ami nem jelenti, hogy kevésbé lelkiismeretesen teljesítette volna a kötelességeit, amelyek

szerinte vallásos hitéből következtek” (Godwin 1798, 13). Louise Hickman szerint, amikor Wollstonecraft első, *Mary, A Fiction* című regényét írta 1787-ben, tipikus felvilágosult értelmiségi álláspontot képviselt: a vak hitet elvetette a racionalista teológia és a vallási tolerancia nevében. Később nézetei radikális átalakuláson mentek keresztül, s mikor 1796-ban a skandináv leveleit írta, vallásos világszemléletét panenteizmusnak tekinthetjük (Hickman 2017, 156, 174). A panenteizmus rokonságot teremt Wollstonecraft és a kora romantika költői, Blake, a fiatal Wordsworth és Coleridge között, akik pályájuk fontos szakaszában szintén az ún. *en kai pan* (egy és minden) teológiáját vallották: az Egy (*en*) egyszerre transzcendens és a természet minden partikuláris jelenségében (*pan*) jelen való (Engell 1981, pp. 251–252). Hangsúlyozni kell, ahogy Godwin is tette visszaemlékezésében, hogy az elvont teológia ellenére Wollstonecraft Istenbe vetett hite mélyen átélt, személyes élményben gyökerezett.

felismerni Isten jóságát

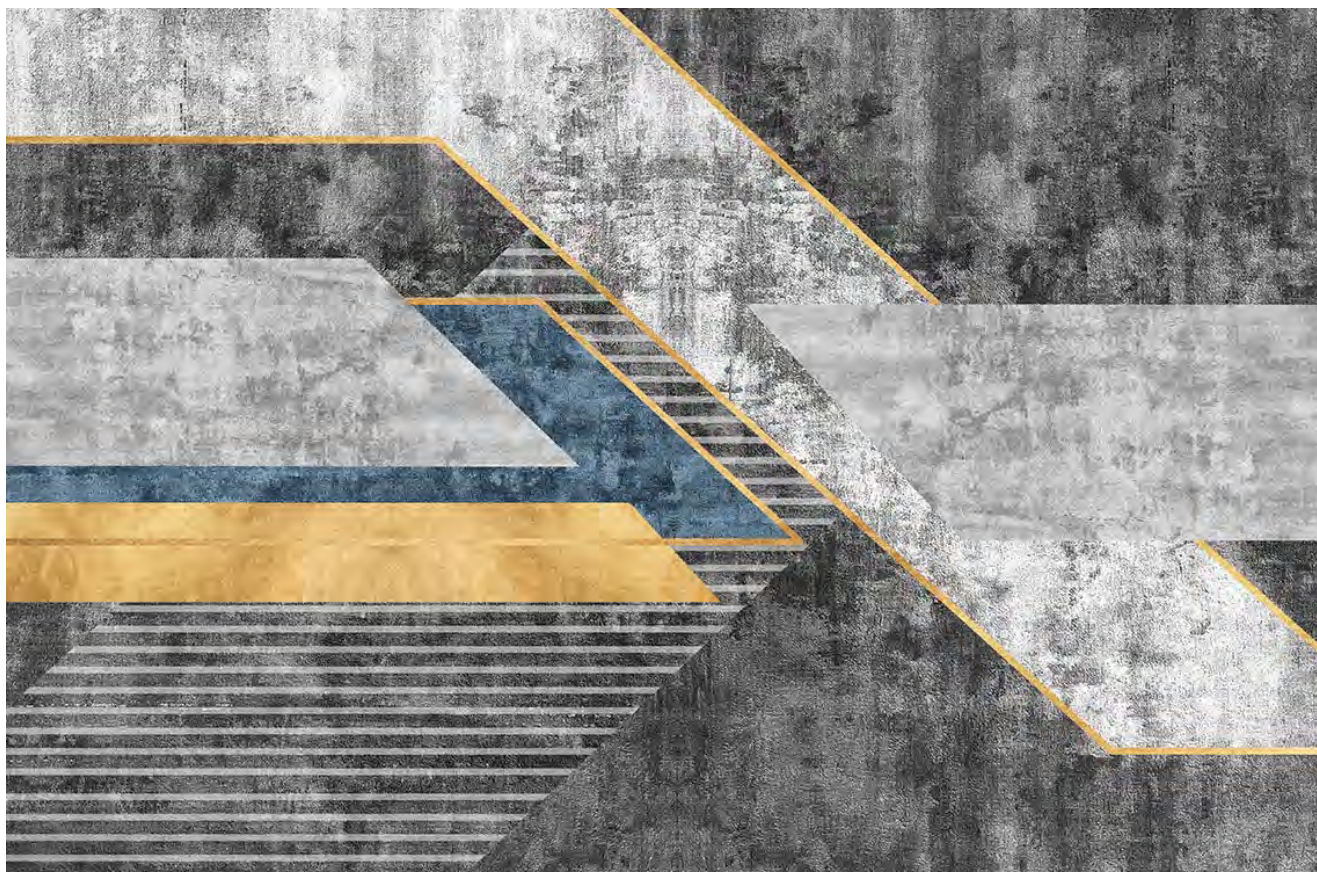
Visszaemlékezésében Godwin rámutat Price és Wollstonecraft teológiájának egyik legfőbb sajátosságára: Isten és ember kapcsolatának erkölcsi vonatkozására helyezték a hangsúlyt.

Isten legfőbb attribútumát mindketten a jóságában látták: a hívő ember legfontosabb feladata felismerni Isten jóságát és igyekezni megközelíteni erkölcsi tökéletességét. Képessége Isten jóságának megismerésére és törekvése annak utánzására a lélek halhatatlanságnak egyszerre előfeltétele és garanciája. Egyik prédikációjában Price így tagadta a kárhozattal, örök büntetéssel fenyegető vallástörténeti téveszmét:

„Ha Isten jó, nem fenyegethet örök gyötrelmem, de teljes megsemmisülés igen. [...] Adja az ég, hogy eltántoríthatatlanul ki tudjunk tartani [a vallásosság erényének eléréséért folytatott küzdelmünkben], nehogy alámerüljünk s elnyeljen bennünket a teremtés előtti éjszaka sötét méhe!” (Price 1816, 49)

A ráció kiművelése, a *Bildung* (a *Bildung* Isten bennünk lakozó képének – *image, Bild* – kibontakoztatását jelenti, Lengyel 2019, 346) Price-nál is hangsúlyos szerepet kap. A felvilágosodás optimista tételét az emberi gondolkodás és társadalmi állapot tökéletesíthetőségéről úgy határozza meg, mint a ráció képességét, hogy

tapasztalatok árán kiteljesedjen: „ez a világ úgy lett megalkotva, [...] hogy az erény iskolája legyen”, mivel az „ember... nem úgy jelenik meg a teremtésben, ahogy az isteni terv szerint lennie kell. Létezése progresszív, lépésenként kell előre haladnia a terv szerint egy sor állapoton át, melyek közül mind előkészítése a következőnek”. (Price 1816, 45, 37)

Wollstonecraft is a lélek halhatatlanságának bizonyítékát látta a rációnak abban a képességében, hogy felismeri Isten természetét és igyekszik utánozni jóságát, a lélek halhatatlanságának bizonyítéka. Amit ehhez hozzátesz, feminista álláspontjából fakad: az erkölcsi tökéletességhez vezető utat, az előrejutás vágyát a nők a férfiak irányítása nélkül is képesek felismerni, amint megfelelő neveltetésben részesülnek. A ráció ugyanis születéskor csak egy lehetőség – hogy isteni adományként működjék, fejlesztésre szorul:

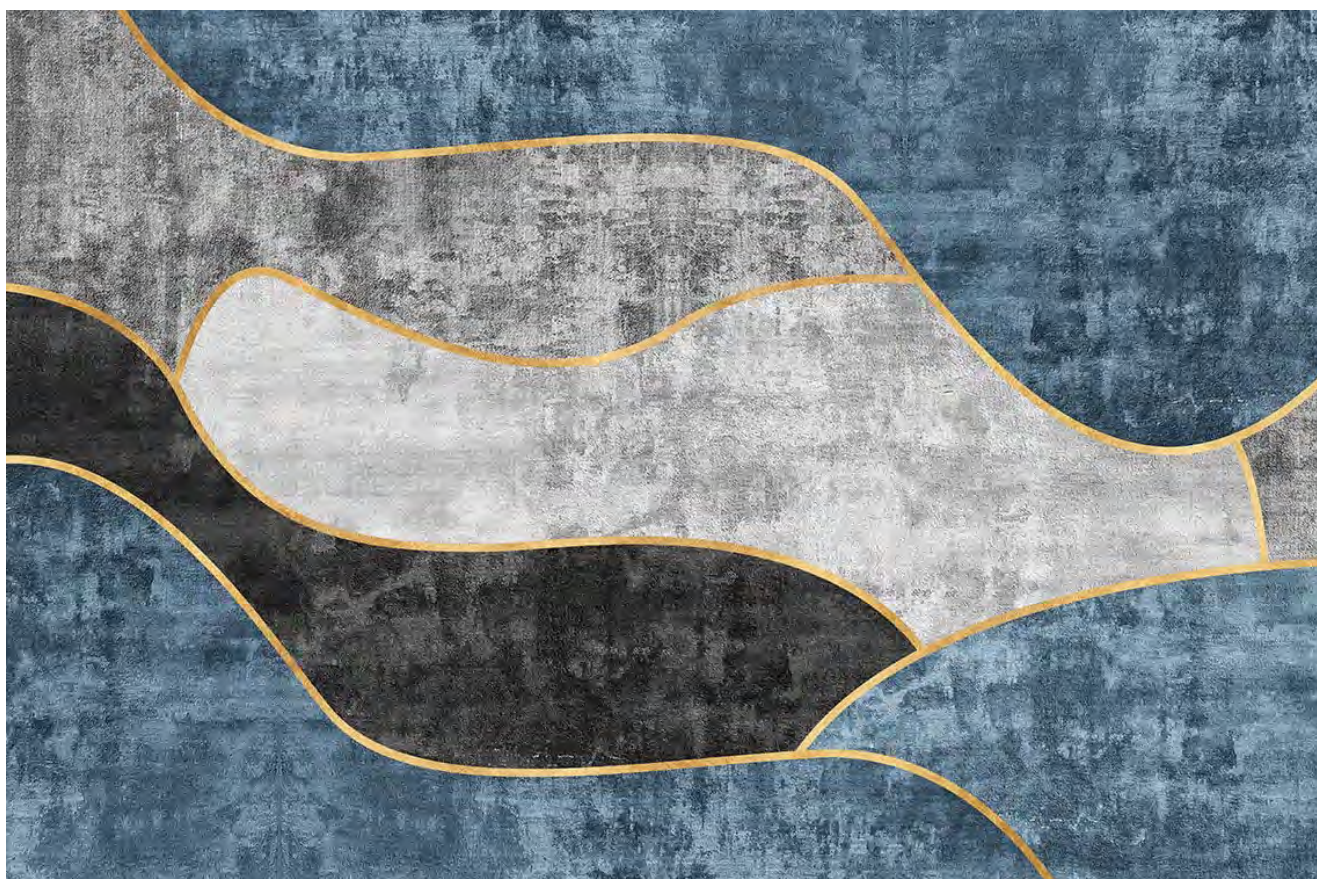
a nő és az ész

„Az emberi ész tökéletesíthetősége a halhatatlanság porzószála, ha szabad ezt a kifejezést használnom. Mert ha az ember eleve tökéletesre teremtett volna, vagy ha, mikor eléri az érett kort, minden erőfeszítés nélkül tévedhetetlen mindentudás birtokába jutna, kételkednék, hogy a test felbomlása után is folytatódik léte. Minden nehézség a moralitás terén, amelyet az emberek közötti viták nem tudnak megfejteni, és amelyek a gondolkodók mély tekintetének épp úgy ellenállnak, mint a lángész villámlásszerű felismerésének, számomra a jelenlegi körülmények között érvként szolgál, amely alátámasztja a lélek halhatatlanságába vetett hitemet. Az észnek ennek fényében a tudásban való előmenetelre, helyesebben az igazság megismerésére szolgáló képességnek tekinthetjük. Ez a képesség minden egyént önmagában teljes világgá tesz. Ha az ész, legyen bár ez az egyik ember esetében nyilvánvalóbb, mint a másikéban, valóban az istenség emanációja, a kötelék, amely a teremtményt a Teremtőhöz kapcsolja, természetének mindannyiunkban egyformának kell lennie. És vajon gondolhatja-e, hogy magában hordja a mennyei tökéletesség képét az, aki saját esze működtetésével nem tökéletesíti önmagát? A nő aprólékos gondnal, tetszetős külsejűnek lett megformálva, hogy a férfi „nagyobb örömét lelje benne”, fel lett ékesítve, hogy „ölelése méltóságot adjon a férfi szerelmének”. (Milton, *Paradise Lost* VIII. 576–577. Milton 1978. 263) A lelkétől viszont elvitatják ezt az isteni adományt. A nő és az ész közé mindig beiktatják a férfit, a nőt mindig úgy ábrázolják, mint aki a teremtés szándéka szerint csak durva közvetítőn át lát, és aki vakon elfogadja, amit mondanak neki. De ha eltekintünk ezektől a légből kapott elméletektől, és megpróbáljuk a nőt önmagában teljes egésznek látni, [...] felmerül a kérdés, vajon a nő rendelkezik-e önálló ésszel vagy sem. Ha igen, [...] akkor nem csupán arra teremtett, hogy a férfi vigasztalására legyen: nem szabadna, hogy nemi hovatartozása elnyomja ember-voltát”. (Wollstonecraft 1993, 121–2)

Az ész, Wollstonecraft kifejezésével „az ég által gyújtott szikra bennünk” (Todd 1993, 30), Isten emanációja. Megfelelő neveléssel a nők értelme épp úgy eljuthat oda, hogy felismerje önmagában az isteni lehetőséget. Tehát nemcsak Wollstonecraft teológiájának, de társadalmi programjának is sarkalatos pontja, hogy az ész képes megközelíteni az isteni tökéletességet.

Richard Price-nak erkölcsfilozófiája kidolgozása során alaptéziseinek két olyan következményét kellett konstatálnia, amely, ha nem orvosolja, alapjaiban ingatja meg racionalista teológiáját. Az egyik Isten státuszának kérdése, minthogy ebben a racionalista erkölsbölcseletben Isten úgy jelenik meg, mint az erkölsi tökéletességről alkotott emberi fogalom legmagasabb mintája. Price szerint a jó és a rossz egyszerű ideák a locke-i értelemben, vagyis sem az érzékeléstől, sem a reflexiótól nem függnek, hanem egy archetipikus valóságához tartoznak, s így univerzálisak és állandóak. Az erkölsi törvények archetipikus státusza azonban problematikus következményekhez vezethet:

„Az erkölsiséget szükségszerűnek és állandónak tételeztük. Ezzel szemben felmerülhet az ellenvetés [...], mi szerint vezettünk be így valamit, ami Istentől elkülönül, de épp oly örökkévaló és szükségszerű, mint ő.”

Ennek alapján kimondható, hogy Isten feleslegessé válik, s máris az ateizmus csapdájában vagyunk. A másik probléma az emberi gondolkodás tökéletesíthetőségéből fakadt, mert felmerül az isteni és az emberi közötti határvonal eltűnése, s ez a panteista világlátás megfosztja jelentésétől a felelősség és a szabadság fogalmát. Hogy ezeket a csapdákat elkerülje, Price-nak meg kellett erősítenie a Legfőbb Lény abszolút transzcendenciáját, az észhez pedig olyan képességet kellett rendelnie, amely túllép az érzékelés és a reflexió határán. A ráció fogalmát felül kellett vizsgálnia és az empirikus kiindulópontot nem feladva olyan képességgel kellett felruházni, amely a spirituális valóság felismerésére alkalmas. Price ezt a korrekciót a tizenhetedik századi cambridge-i platonisták hagyományának felélesztésével valósította meg.

Cambridge-i platonisták

A tizenhetedik században Cambridge-ben a keresztény hittételek és a modern természettudományos eredmények összehangolása érdekében néhány teológus – a legjelentősebbek elismert természettudósok is, pl. Ralph Cudworth és George More a Royal Society tagja volt – felélesztette a platonikus és neoplatonikus hagyományokat és kidolgozott egy új platonikus vagy plotinikus teológiát. Mint száz évvel később a racionalista protestánsok, kiszűrték minden irracionális dogmatikus elemet a keresztény tanításokból, de elzárkóztak a vallási „rajongás” érzelmi túlfűtöttségétől is. „A római egyház szemérmetlen pompája és a fanatikus konventikulumok tisztátalan cédasága között” kerestek középutat, ahogy egy korabeli megfigyelő mondta (Patrides 170, 7, 10). Felelevenítették az európai gondolkodás középkori skolasztikus kötöttségei alóli kiszabadulásában olyan nagy szerepet játszó tizenötödik századi firenzei platonikus akadémia világlátását, és segítségével korrigálták Descartes racionalizmusát. Marsilio Ficino *Phaidrosz*-kommentárjában a lélek platóni fogatának allegorikus értelmezése során a fogathajtót azonosította a rációval, amelynek kettős természetet tulajdonított:

„Egyik aspektusát már elégségesen leírtam, annak segítségével képes a princípiumhoz kapcsolódni, a másik viszont, a közvetlen mellette levő, képes teljesen egyesülni az ésszel felfogható világgal. Ez a megértés legmagasabb formája, a közvetlen intuíció”.

(Allen 1981, 100)

intellektuális belátással

Nagyon hasonló Price eljárása: létrehozta a saját tizennyolcadik századi neoplatonizmusát. Feltételezte, hogy az empirikus értelmezéssel ellentétben a ráció

képes túllépni az érzékelés és a reflexió hatáskörén és közvetlen intellektuális belátással felismerni az erkölcsi igazságot, amely az Istennel egyidős, archetipikus valóságból származik. Ez a platóni alapozású erkölcsfilozófia nemcsak azt implicálta, hogy az ember racionális képességével kinyilatkozás nélkül is meghatározhatja az erkölcsi törvény tartalmát, de „azt a kálvinizmussal radikálisan ellentétes pozíciót is, hogy az erkölcsi törvény Isten akaratát is köti, mégpedig tökéletessége erejénél fogva”. (Thomas 1977, 26)

Price tehát az erkölcsi törvényt objektívnek, változhatatlannak és univerzálisnak tekintette, és ezzel mintegy cáfolatát adta „Hutcheson morális érzék elméletének, David Hume episztemológiai, morális és vallási szkepszisének, John Locke episztemológiájának és morális, illetve törvénykezési voluntarizmusának, valamint a mechanikus és materialista irányzatok fizikai hipotéziseinek”. (Zebrowski 1994, p. 17)

Price Platón *Theaetetus*-ára és Ralph Cudworth *Treatise Concerning Eternal and Immutable Morality* (Értekezés az örökkévaló és változhatatlan erkölcsről, 1631) című értekezésére utal, amikor saját ráció fogalmának definícióját fogalmazza: „[...] úgy tűnik, az érzékelés és a megértés két teljesen külön képessége az emberi léleknek. Az egyiknek csak a partikuláris, a másiknak csak az univerzális jelenségekkel van dolga. Az egyik nem különböztet meg, hanem passzív, a másik aktív, megkülönböztet és a léleknek azt az erejét jelenti, amely minden dolgot felmér és megvizsgál, hogy ítélet mondjon. Ezen utóbbi képességet aligha lehet Platónnál jobban meghatározni: ez a *κατάληψις τοῦ ὄντος*, vagyis az IGAZ belátása”. (Price 1787, pp. 21–2)

Price meghatározása szerint tehát a rációnak van olyan képessége is, amely intuitíve felismeri az erkölcsi jó és rossz eszméjét. Ehhez egy jegyzetben hozzáteszi: „Dr. Cudworth szerint az absztrakt eszmék benne foglaltatnak a megismerő képességben, amely tartalmazza mindenenek általános fogalmát (ahogy a magban benne van a későbbi növény vagy fa), s e fogalmat a megismerő képesség előhívja, vagy felmerül benne, vagy felfedi magát, ahogy a helyzet megkívánja, vagy amikor a megfelelő szituáció bekövetkezik. Cudworth szerint Platón erre gondolt, amikor minden tudást *emlékezésnek* nevezett”. (Price 1787, pp. 38–9)

Nem világos, Price elfogadta-e a lélek testbe költözést megelőző létezését vagy a velünk született eszmék platóni tézisé. Az viszont egyértelmű, hogy az egyéni gondolkodás méltóságának mérhetetlen fontosságot tulajdonított. Az erkölcsi törvény objektív, melyet az ember képes intuitíve felismerni, így kiiktatódik Price morálfilozófiájából az isteni akarat, amelyet az egyház közvetít, de kiiktatódnak a pozitív törvények is, melyeket az államhatalom szentesít. „Price filozófiájának

vonzereje, hogy sok-sok morálbölcseleti rendszert követően, melyek mind lefokozták, ő felmagasztalta, majdnem isteni státuszba emelte az embert”, írja Henri Laboucheix Price-monográfiájában. (Laboucheix 1970, 84)

Az ész és az érzelem összekapcsolása

Price morálfilozófiai értekezésében kortársainak még egy aggodalmára reagált. A ráció elsődlegessége, sőt kizárólagos tekintélye, vagy – teológiai kontextusban – a Szentháromság eszméjének elvetése a ráció nevében azt a veszélyt rejtette magában, hogy megbomlik a kapcsolat ember és ember, ember és természet, ember és Isten között. És szétesik a megismerő énben a világ, önmaga s az Isten megtapasztalásának összetettsége is. Price úgy válaszolt, hogy az észet érzelmi energiával ruházta fel, amely a megismerést az intuitív belátás felé hajtja. A ráció ugyanis önmagában nem lenne elég, hogy az embert a jó felé irányítsa, de úgy vagyunk megalkotva, hogy a helyes erkölcsi magatartás felismerését öröm kíséri:

megfelelő egyensúly

„[...] a racionális gondolkodásmódot, vagy a helyes és helytelen intellektuális megkülönböztetését ösztönös felismeréseknek kell kísérniük. A ráció lassan hozza meg utasításait, fontolgat és

önmagában túl gyönge a hatása. A körülmények, amelyek között az embernek lennie adatott, szükségszerűen sok sürgető szenvedélyt támasztanak benne, s ezek gyakran megzavarják a helyes magatartás meglátásában. Az ész, akármilyen fontos is számunkra, egyedül semmiképpen nem elégséges, hogy megvédjen a veszélytől, amelynek ilyen körülmények között ki vagyunk téve. Teremtőnk éppen ezért bölcsen gondoskodott róla, hogy az ész korlátozottságát orvosolja azzal, hogy megfelelő egyensúlyt hozott létre alkatunkban, az intellektuális belátások mellé érzületeket és ösztönöket rendelvén, melyektől azok nagyobb súlyra és befolyásra tesznek szert.

Röviden: helyesen mérlegelve a kérdést azt látjuk, hogy egy morális cselekedet megítélésében az intellektuális belátás mellett a szív érzelmei is jelen vannak”. (Price 1787, pp. 95-6)

Még egy neoplatonikus mozzanatot vett Price a cambridge-i platonisták értelmezése szerint vett át, és feltételezhető, hogy Wollstonecraft-hoz Price közvetítésével jutott el: a tevőleges szeretet parancsa. Ismerni és megérteni Istent nem elégséges, az igazi erény tevékeny szereteten át kapcsolódik a világhoz. C. A. Patrides, a cambridge-i platonisták értelmezésének legnagyobb szaktekintélye szerint a legkedvesebb passzus a 2. Enneasz 9.15 paragrafusa volt, amelyben Plótinosz kifejti, hogy nem elég Istenre figyelni, a „jó életvitel nélkül Isten nem több, mint egy szó, amit szánkra veszünk.” Egyetértve Plótinosz felszólításával, de elutasítva a másik plótinosi hagyományt, hogy az Istenről való misztikus tudás az érzéki világból való kivonulás és a benső valóságra koncentráció jutalma, a cambridge-i platonisták tevékeny jóakaratot és szeretetet hirdettek. Benjamin Whichcote szerint, „a *cogito ergo sum* helyett helyesebb lenne azt mondani, „tevékenykedem, tehát vagyok”. A vallásos élet végső célja az általános jóakarát tevékeny gyakorlása (Patrides 1970, p. 15).

Wollstonecraft osztotta Price optimizmusát a haladás, a tökéletesedés kérdésében. A disszenter hagyomány humanista szellemében morálfilozófiáját arra a meggyőződésre építette, hogy a kiművelt értelmű egyén egyházi/teológiai és polgári törvénykezés ellenőrzése nélkül képes engedelmeskedni az univerzális és örökérvényű erkölcsi törvényeknek. A francia forradalom eseményeiről írt *An Historical and Moral View of the French Revolution* című helyszíni beszámolójában az elszabadult indulatok és diktatórikus politikai kontroll kapcsán is kifejezi reményét, hogy az események végső kimenetele a ráció és az erény győzelmét hozza (Hutton 2021, 185). „Szilárdan hiszek abban, hogy be tudom bizonyítani, az emberek alapjában véve jók, és a tudás sebesen halad a tökéletesség felé, amikor is a hamis érvekre hivatkozó ostobaság fenntartotta gőgös megkülönböztetéseket elhomályosítják majd a filozófia szelíd sugarai, és az embert egyszerűen embernek nevezik – aki minden tettében egy intelligens lény méltóságával fog fellépni”. (Wollstonecraft 1993, p. 319 A ráció diadalának következtében a közösség tagjait „felvilágosultabb morális szeretet” fűzi egymáshoz. Ez a folyamat szükségszerűen elűz minden babonáságot, az eredeti bűn koncepcióját is beleértve.

abszurd hagyomány

Teljesen meg kell szabadulnunk minden olyan fogalomtól, amely az eredendő bűn abszurd hagyományából fakad, az almaevésből, Prométheusz lopásából, Pandora szelencéjének kinyitásából s mindazokból a mesékből, amelyeket elsorolni unalmas volna, s amelyekre a papok az emberiség befolyásolására szolgáló hatalmas építményeiket emelték, hogy elhitessék velünk, természetünk eredendően hajlik a rosszra. Akkor majd megnyílik a tér, amelyben szívünk kiteljesedik, és biztos vagyok benne, hogy az ember észrevétlenül egyre boldogabbá teszi embertársát, amint ő maga egyre bölcsebb lesz”. (Wollstonecraft 1993, 294)

„Ha megszabadul a büntetéstől való félelmétől, megfelelő képzés mellett az egyén képes lesz teljességgel megvalósítani szellemi lehetőségeit. Wollstonecraft a képzés (*Bildung*) kérdését olyan fontosnak tartotta, hogy újra és újra visszatért a nevelés problémájához. A nevelés fogalma az ő filozófiájában locke-i eredetű: hogy a gondolkodás elérje teljes érettségét, tapasztalatoknak kell kitenni. *A nők jogainak*

védelmében című értekezésében kifejtette, hogy a férfiak látszólagos intellektuális fölénye abból adódik, hogy sokkal szélesebb körű tapasztalattal rendelkeznek az élet dolgaiban, mint a nők: „az ő életükben sokkal tágabb teret kapnak a nagy szenvedélyek, és azzal, hogy gyakrabban tévelyednek el, gondolkodásuk hajlékonyabbá válik”. (Wollstonecraft 1993, p. 185) A szülők nevelési módszere és célja következtében a lánygyermek gyakorlatilag nem kerülnek soha kapcsolatba a való élettel, s így féltő, hogy soha nem érik el az érzelmi, az intellektuális és az erkölcsi érettséget:

„A világot nem lehet egy szenttelen szemlélő szemével meglátni; bele kell vegyülnünk a nyüzsgésbe, s éreznünk kell, amit az emberek éreznek, mielőtt megítélhetnénk érzéseiket. Röviden, ha igazán élni akarunk a világban, ha bölcsőbbekké és jobbakká akarunk válni, s nemcsak élvezni akarjuk mind a jót, amit az élet kínál, azzal együtt, hogy megismerjük önmagunkat, el kell jutnunk mások megismeréséig is. Bármilyen más úton megszerzett tudás megkeményíti a szívet és megzavarja az értelmet. Lehet erre azt mondani, az így szerzett tudásért túl nagy árat kell fizetni. Erre csak azt tudom felelni: erősen kétlem, hogy hozzá lehet jutni bármiféle tudáshoz anélkül, hogy megharcolnánk és megszenvednénk érte”. (Wollstonecraft 1993, 187–88)

Ahogy Price mondta, a világ „az erény iskolája.” Mary Wollstonecraft számára a *Bildung*, saját magunk és mások megismerése olyan fontos volt, hogy a *Maria, or the Wrongs of Woman* (Maria, avagy a nő sérelmei) című regénytöredékében a főhősnő elveszettnek hitt leányának írt leveleiben arra biztatja gyermekét, hogy minél több tapasztalatot gyűjtsön, mert csak akkor lesz elég okos, hogy ne kövesse el ugyanazokat a hibákat, melyeknek következtében anyja élete oly kilátástalanná vált: „Szerezz tapasztalatot – ó! kérlek, szerezz – addig, amíg érdemes tapasztalatot szerezni. És keményítsd meg magad, hogy legyen bátorságod közvetlenül a saját boldogságodat keresni, s ha sikerül, hasznossá is tudod tenni magad”. (Wollstonecraft 1980, 153)

Meglehetősen provokatív kijelentés abban a civilizációban, ahol elvárták a nőktől, hogy „tartózkodóak” és „kifinomultak” legyenek (vagyis szűziesek és gyermetegek), és ellenkezés nélkül vessék alá magukat apjuk, férjük vagy fivérük ítéletének.

Feltételezhető, hogy Wollstonecraft a felvilágosodott értelem fogalmától a képzelet esztétikai és erkölcsi ítéletek terén betöltött központi szerepének felismeréséig szintén Richard Price teológiájának és morálfilozófiájának segítségével jutott. Hogy az ész morális autonómiájának gondolatát fenntarthassa, feltételezte, hogy a rációnak van egy attribútuma, amellyel túlléphet a tudáson, amely az érzékelésből és a reflexióból származik, vagyis az empirikus megismerés határain: intuitív meglátással megismerheti az abszolút jót, s ahhoz igazodva dönt morális kérdésekben. Ez az intuitív belátás adja a művész kreatív képzeletét, hogy felismerje a jót, az igazat és a szépet.

A price-i örökség meghaladása

Price, hűen az empirikus hagyományokhoz, az érzékelést passzív folyamatnak tekintette. Wollstonecraft felülbírálja, s megindul a romantikus szemlélet felé; Wordsworth-t és Coleridge-ot megelőzve az érzékelést is produktívnek írja le. Ahogy pár év múlva majd Wordsworth fogalmaz a *Lírai balladák* záró versében: az érzéki benyomásainkat „félíg ők (a szem és a fül) teremtik” (*Sorok a tinterni apátság fölött*, 1798).

az abszolút jó

Először egy 1787 április 16-án kelt, lelkészbarátjának, Henry Dyson Gabellnek címzett levelében fogalmazza meg – nyilvánvalóan önelemzés alapján – feltételezését, hogy a ráció, az abszolút jó, vagyis az Isten iránti szeretet és az erény utáni vágy, tehát az intellektuális, az érzelmi és az erkölcsi késztetések szoros kapcsolatban állnak. Ír a mentális állapotról is, az őrületről, amikor az ész önmagában működik, az érzelmek és az erkölcsi ítélet kontrollja nélkül:

„Időnként annyira megerőltettem az eszemet, hogy szinte az őrület határán imbolyogtam. [...] Miért volna belénk táplálva az ellenállhatatlan vágy, hogy gondolkozzunk – ha nem volna a gondolkodásra szükség, hogy bölccsé tegyen az idvességre (2Tim 3:18). Intellektuális és morális fejlődésünk, nekem úgy tűnik, olyannyira összekapcsolódik, hogy elméletben sem vagyok képes elválasztani az egyiket a másiktól. Az értelem munkálkodása megtisztítja a szívet, méltóságot ad az

érzelmeknek, minthogy a gondolkodás elemző mérlegelésének veti alá azokat - és akik megértik embertársaik iránti szeretetük értelmét, Őt is igyekeznek majd értelemmel szolgálni - és ők majd meglátják szentsége szépségét, és a szerelem kötésével kötődnek hozzá. Hogy tudná az értelem ellenőrzése alatt tartani a testet, ha nem fejlesztik megfelelőképpen. [...] ha tökéletesebbek lennénk, a minden jó Teremtőjének való tetszés vágya elegendő volna, hogy erényesek legyünk - de úgy vagyunk megalkotva, hogy állandó változatosságra vágyunk - és akinek a feje üres, azt az étvágy igazgatja. Igaz, hogy gondolkodásunk gyakran félresiklik, hogy tudásunk legtöbbször csak sejtelem - de ezek a behatolások a homály birodalmaiba felébresztik a lélek képességeit". (Wardle 1979, 149)

Wollstonecraft nemcsak azt állítja, hogy a szív és az értelem párhuzamosan fejlődik, és ha felborul a gondolkodás egyensúlya, vagy örület szállja meg az embert, vagy eluralkodik rajta a testiség. Kiemeli az önismeret, az önelemzés fontosságát az Istenhez vezető úton. Valószínűleg Rousseau hatására megjelenik az ókori neoplatonizmus, Plótinosz a befelé forduló lélekről szóló tanítása is.

„Vonulj vissza önmagadba s ott láss, vagy ha magadat még nem látnád szépnek, tégy úgy, mint a szobrászművész, [...], távolítsd el lelkedből azt, ami túlságos, egyenesítsd ki, ami görbe, s megtisztítva tedd fényessé azt, ami sötét [...] amíg csak az erény isteni fénye nem sugárzik rólad”. (Plótinosz I. Enneasz 6.9, Plotinos 1998, 22–23)

Ezen a ponton Wollstonecraft gondolkodói útja elválnak Richard Price morálbölcseletétől, amelyben a belső szemléletnek nincs szerepe.

A belső szemlélet nagy hatással volt a reneszánsz szellemiségére, majd a modern angol neoplatonizmus központi etikai tétele lett (Cassirer 1950, p. 28). Plótinosz központi tétele, hogy a belső szemlélet termékeny út az isteni természet felismeréséhez. Ezzel együtt a hangsúlyeltolódás Plótinosz Platón értelmezésében, hogy nem a jó, hanem a szép az isteni legfontosabb aspektusa, újra felbukkan Ficino *Phaidrosz*-kommentárjában, ahol Ficino kimondja: amennyiben az egyén lelke eljut „teljességébe” (vagyis tökéletessé válik), istenivé lesz:

„... minden racionális léleknek akkora a hatalma, hogy egyetlen lélek egy egész univerzummal felérhet. Amikor visszavonul a maga teljességébe, önmagában a mozgások és erők minden fajtáját működtetni tudja, és úgy követi az univerzális gondviselést, mintha bármely égi léleknek, sőt, magának a világ-léleknek társa (collega) volna”. (Allen 1981, 92)

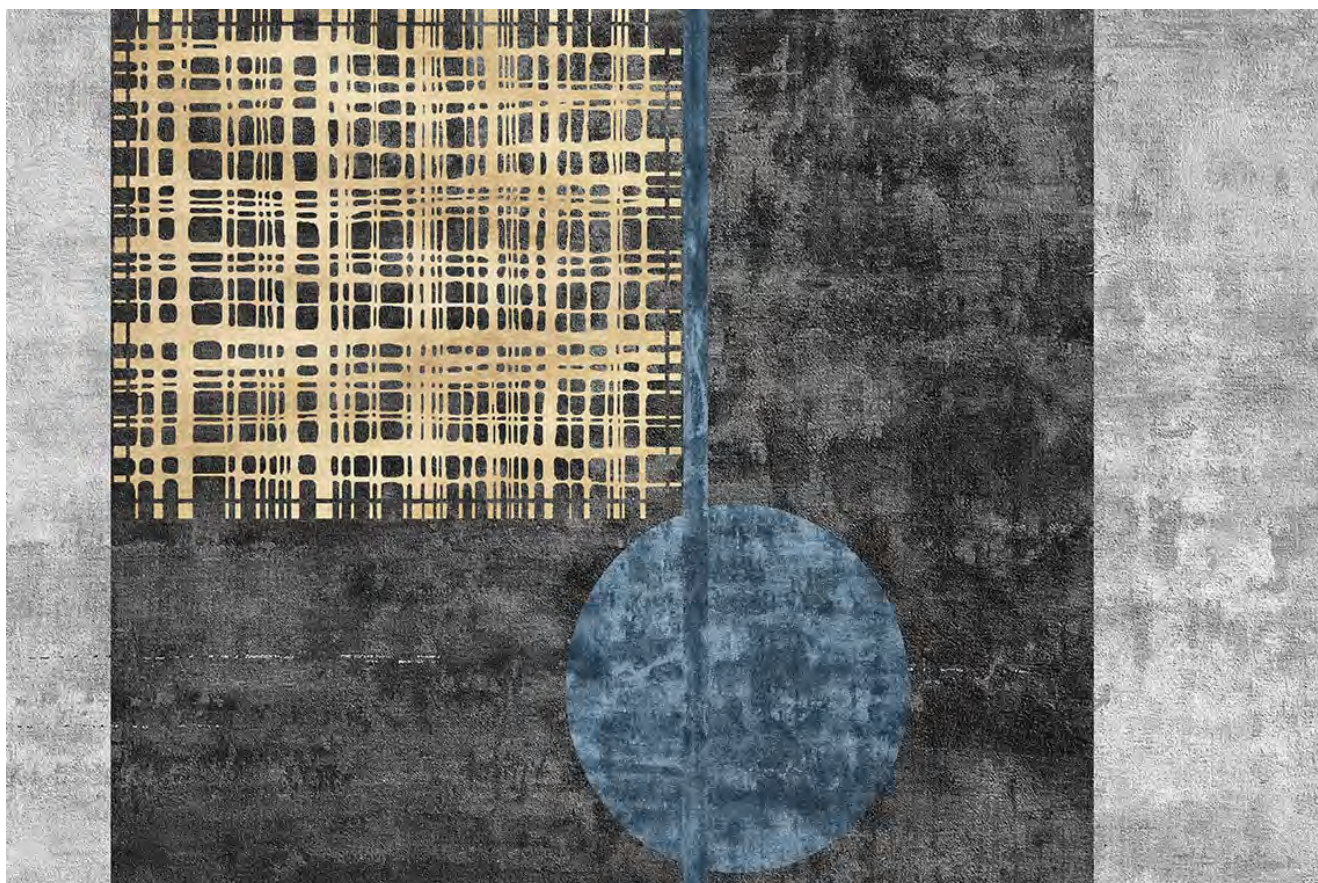
erotikus dinamizmus

Ficino a szépség utáni vágyban vélte megtalálni az erőt, amely a lelket a jó felé irányítja. Cassirer szerint a reneszánsz mentalitásra és a modern gondolkodásra Ficino *Lakoma*-kommentárja volt

a legnagyobb hatással, azon belül a platonikus Erósz fogalom értelmezése. Ficino összekapcsolta Platón Erószát a keresztény *agapé*val, s ezt helyezte saját vallásának centrumába. Ez a koncepció az univerzumnak az isteni és emberi lélek közötti szerelmes vonzalommal fenntartott erotikus dinamizmusáról széles körben elterjedt a reneszánsz idején, majd a tizenhetedik században a cambridge-i platonisták elevenítették fel, s ezzel magyarázták az eltéphetetlen köteléket Isten és az ember között.

Price ugyan hangsúlyozta a szükségszerű kapcsolatot a morális döntések során a ráció és az érzelmek között, de soha nem idézte a neoplatonikusok erotikus szeretet fogalmát. Wollstonecraft számára pedig egyre fontosabb az erényhez vezető folyamatban az erotikus mozzanat. 1794-ben, amikor Gilbert Imlay-vel folytatott bonyolult szerelmi kapcsolata válságba került, talán éppen érzelmi megpróbáltatásainak hatására, felismerte, hogy az ész, érzékek és szenvedélyek hármasságát ki kell egészíteni a képzelettel, amely most már nem az ész egyik attribútuma, hanem a gondolkodás önálló mozzanata, és képes felismerni a mentális jelenségek és az elvont ideák kapcsolatát. 1794. szeptember 22-én kelt Imlay-hez írt levele mutatja a radikális elmozdulást:

„Higgye el, nagyokos uram, Ön nem tiszteli eléggé a képzeletet. Egy perc alatt bebizonyítom, hogy minden érzelem anyja, természetünk megkülönböztető jegye, szenvedélyeink megtisztító ereje a képzelet. Az állatokban is van némi értelem, érzékszerveik meg ugyanolyan jók, ha nem jobbak, mint a mieink. De viselkedésükben nyoma sincs képzeletnek vagy ízlésnek, ami a képzelet sarja. Az érzékek indíttatása meg a szenvedélyek és az ész megfontolásai hozzák össze az embereket – de a képzelet a valódi tűz, az égből lopott láng, mely fellelkesíti ezt a hideg agyagot, amik vagyunk, s felkelti benne azokat a finom szimpátiákat, melyek az elragadtatásig fellelkesítik, és kitágítva szívét, társadalmi lényé teszik. És nem hagynak időt arra, hogy számolgassa, milyen örömeket nyújt számára a társas együttlét.” (Wardle 1979, p. 262)

Nemcsak arról van szó, hogy Wollstonecraft immár a ráció, a szenvedélyek és az érzékelés platonikus hármassága mellé állítja negyedikként a képzeletet, amely az ember egész személyiségét mozgásba hozza. Egyenesen kijelenti, hogy a képzelet az ember megkülönböztető jegye. Tehát a ráció helyét a kormányrúdnál átveszi a képzelet. Kilenc hónappal később, egy 1795. június 12-én kelt levelében Wollstonecraft részletesen leírja a képzelet működését, s meghatározza a szerepét az ember erkölcsi és művészi látásmódjában:

„Tudom, hogy a kikezdhetsen egészségű, nagyétkű férfiaknak szükségük van a változatosságra, hogy kivédjék az *ennui* támadását, mert a képzelet az ő esetükben sose jelenik meg varázspálcájával, hogy az étvágyat szerelemmé változtassa, s azt a vele harmóniában összekapcsolódó rációval megerősítse. Ó, Barátom, Te nem ismerheted azt a kimondhatatlan gyönyörűséget, a kifinomult örömet, amely a szeretet és a vágy összekapcsolódásából fakad, amikor élénk képzelet uralja az egész lelket és az összes érzékeket, mi által minden érzélem megtisztul, és az ember az ekstázis állapotába emelkedik. Ezek olyan érzelmek, melyeken nem fog a csömör, és

még a csalódás sem hervasztja el emléük varázsát. Ilyen érzelmeket azonban csak az tud átélni, aki képes önmagát korlátozni. Azt gondolom, hogy ezek az ilyen vagy olyan intenzitású érzelmek a géniusz megkülönböztető jegyei, belőlük nyeri el az ízlés a fundamentumát, s belőlük ered az a kifinomult áhítat a természet szépségei iránt, amelyről az *eszem-izsom-gyereket-csinálok* csordának fogalma se igen van.”

A képzelet képes idealizálni a szeretet/szerelem tárgyát és állandósítani a vágyat. A vágy így a képzelet erejénél fogva méltóságot kap, s az isteni szépség és jóság utáni vágyhoz lesz hasonló. Wollstonecraft szerint az ösztönöknek/ szenvedélyeknek ez a szublimációja a nagy szellemek és a művészek megkülönböztető jegye.

minden romlás forrása

Barbara Taylor hívta fel rá a figyelmet, hogy Wollstonecraftnál a képzeletet „Erósz vezeti” („eros-inspired”: Taylor 2003, 108 ff). A platonikus ihletettségű, egyszerre pogány és

keresztény wollstonecrafti képzelet-fogalom sajátosságos, tizennyolcadik századi neoplatonikus képződmény, amely, mint Richard Price racionalista teológiája, megőrzi az empirikus ismeretelméletet kiindulási pontként, de a képzelethez hozzárendeli az erotikus vágyat, mely Platón fogatát annak idején felemelte az Örökkévaló szemléletéig. Taylor természetesen azt is hangsúlyozza, hogy a képzelőerőnek ez a fogalma hosszú évszázadokon át androcentrikus volt. Nagy merészségre vall, hogy a nemek egyenlőségét, egyenlő rangját hirdető filozófiájában Wollstonecraft megtisztította a „vágyakozó ész” nemi meghatározottságától, holott a nőiség a platonikus és a keresztény hagyományban egyaránt minden romlás forrásaként jelenik meg (Taylor 2003, p. 113). Wollstonecraft állandó vitában áll Miltonnal, aki a protestáns hagyománynak megfelelően nemi meghatározottságot ad az észnek, illetve a testi szépségnek: „a férfi erőre, eszmélésre termett, / Szelídségre a nő, csinos varázsra” (Milton, 1978, 146). A nő a férfi szexuális vágyának tárgya, a bűnbeesést követően halandóvá lett emberiség fennmaradásának biológiai garanciája. A platonikus kultúrában, ahogy *A lakomában* Pauszaniász állítja, a nő iránti vágyat Aphrodité Pandemos irányítja. Wollstonecraftnál maga az ész kap erotikus töltetet, s a nő nemcsak arra tarthat igényt, hogy értelmét pallérozza, de arra is, hogy erotikus vágyat tápláljon az égi és a földi szerelemre.

A romantikus természetszemlélet megjelenése

Wollstonecraft a fent idézett levelet pár héttel első öngyilkossági kísérlete után írta: a képzelet szerepének megértéséhez nagy érzelmi feszültségben jutott el, feltehetően intenzív önelemzés útján. De nemcsak arról van szó, hogy a szerelmében keservesen csalódott nő, akit méltatlan szeretője közös gyermekükkel magára hagyott, felismeri a képzelet morális és/vagy esztétikai szerepét – a képzelet meghatározásával egyidőben radikálisan megváltozott Wollstonecraft írásművészete is. Ennek legnyilvánvalóbb jelét a *Letters Written During a Short Residence in Sweden, Norway, and Denmark* (Rövid svédországi, norvégiai és dániai tartózkodás alatt írt levelek, 1796) című útikönyve mutatja.

Az első perctől kiadásra szánt levelekben rendkívül sikeres irodalmi kísérletet hajt végre. Felszámolja a választóvonalat a nyilvános és a magán beszédmód, az objektív beszámoló, valamint az intenzíven személyes vallomásos hangnem között, így merészen kevert előadásmód jön létre, amelynek során hirtelen megvilágosodásként

bonyolult erkölcsfilozófiai dilemmák és esztétikai kérdések tárulnak fel.

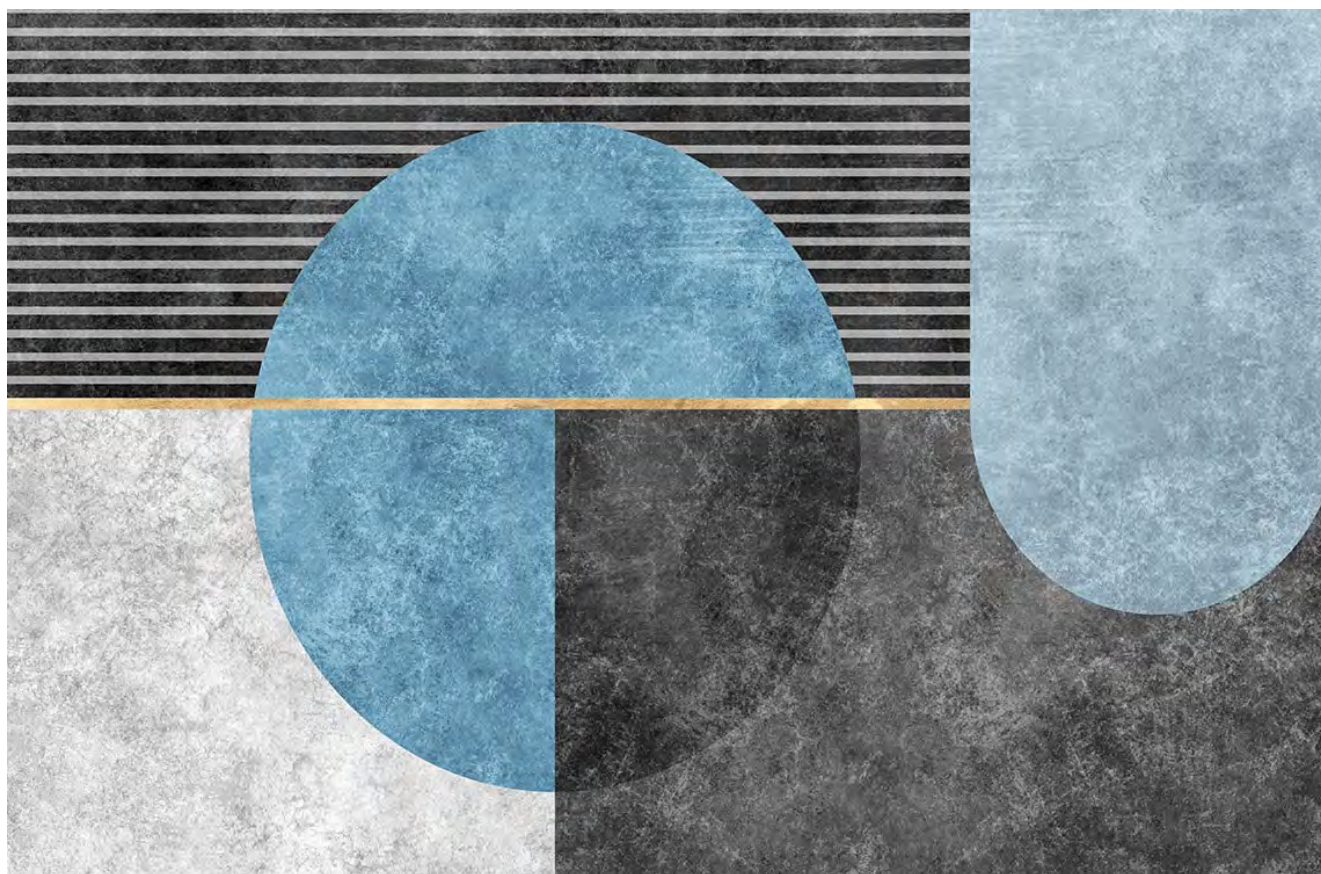
Wollstonecraft beszámol az angol olvasó számára akkoriban teljesen ismeretlen országok társadalmi berendezkedéséről, történelméről, kulturális hagyományairól, viselkedési szokásairól, éghajlatáról és természeti jellegzetességeiről – és saját reakcióiról. Ugyanakkor hűtlen szeretőjéhez írja a sorait, s a nyilvánosság előtt megfogalmazza vallomását odaadásról, hűségéről, csalódásról, reményről, s mindezen túl a pár hónapos közös gyermekhez való, felelősségtudattól és a bizonytalan jövőjük miatt érzett aggodalomtól súlyos kötődéséről.

„Igazán semmi nem hasonlítható az itteni, északi nyári esték és éjszakák szépségéhez – ha egyáltalán éjszakának lehet nevezni egy olyan napszakot, amelyből csak a néha olyan tolakodó nap vakító fénye hiányzik – ugyanis nagyon jól tudtam írni még éjfélkor is gyertya nélkül. Bámultam a Természetet, ahogy körös-körül megpihent; a sziklák még sötétebbnek tetszettek, s úgy tűnt, mintha ők is elaludtak volna, mint minden a tájban, s még súlyosabban nehezedtek a talapzatukra. „Vajon mi ez az aktív erő – kérdeztem magamban –, amely engem még mindig ébren tart? Miért röpködnek ide-oda a gondolataim, mikor köröskörül minden rég elnyugodott?” Gyermekem békésen aludt mellettem, mint az egész világ – oly ártatlanul és édesen, mint a becsukódott virágok. Otthoni emlékek keveredtek bennem a társadalom állapotáról szövődő gondolatokkal, s egy könnycsepp hullott a rózsás arcocskára, melyet épp most csókoltam meg, és az eksztázis meg a kétségbeesés partjára sodró érzelmek olyan élessé tették az érzéseimet, hogy sokkal elevenebbnek éreztem magam, mint általában.”

a képzelet intuitív sejtelme

A tájleírások érzelmileg felfokozottan intenzív pillanataiban Wollstonecraftnak sikerül összekötnie az empirikus valóság érzéki benyomásait az Örökkévalónak a képzelet intuitív sejtelme által megragadott jelenlétével. Ezekben a passzusokban megteremtette az empirikus hagyományokra épülő angol romantikus természetábrázolás első változatát; a halhatatlanság sejtelmének, a panenteizmus spirituális élményének megfogalmazásához Wordsworth-t megelőzve megtalálta a megfelelő költői formát és nyelvet.

„Gyakran mondtam erről-arról, milyen méltóságos látvány, de nem hiszem, hogy szavakkal érzékeltetni tudnám a szépséget és harmóniát, ahogy a tájban toronyként emelkedő fenyők teteje érő magok terhét tartja a magasban és a napfényben világoszöld ragyogásuk felizzik, majd bíborra vált, ahogy a fák egymástól eltérő ütemben haladnak az érettség felé. A Természet oly bőkezűen ruházta fel őket földre tekintő díszekkel, hogy nincs mit csodálkozni azon, ha a résekben mindenütt újabb és újabb hajtásokat látni, ahogy a létért küzdve utat törnek maguknak a levegőre. Nagy tömeg kő körül vagy a viharos szél által kifordított gyökerek között talál óvóhelyet az ifjú nemzedék. A különböző fajta fenyőerdők, ha csak a Természet gondjaira vannak hagyva, végtelen változatosságot mutatnak, s az ösvényeken a fák között nem gabalyodik bele az ember lent összegyűlt lehullott levelekbe, melyek csak addig érdekesek, amíg élet és halál között lebegnek. A sűrű pókhálószerű vén fenyők sokkal gazdagabban érzékeltetik az elmúlást: ahogy a rostok kifehérednek, mert elvesztik a nedvességüket, szép csendesen megszökik a beléjük zárt élet. Nem tudom, miért, de rám a halál minden formában úgy hat, mintha börtönéből szabadulna ki az élet, és végre kinyújtózhat valahol valamilyen elembe, sőt, azt érzem, hogy egy tudatos lényről van szó, akinek meg kell szabadulnia bilincseitől, fel kell reppennie, mint a szárnyas gondolat, hogy végre boldog legyen.

Amikor elértem a zubogóig, jobban mondva a vízesésig, amelynek robaja már jóval korábban jelezte, hogy a közelében vagyunk, az alázuhanó víztömeg gondolataimat azonnal más irányba terelte. A kutakodó szemet megcsúfoló sötét résekből kiáradó, lezuhanó, majd felcsapódó megzabolázhatatlan ár látványa felkorbácsolta az én szellememet is. Gondolataim a földről az égre szöktek, és azt kérdeztem, miért vagyok én az élethez és az élet nyomorúságához láncolva. De az érzelmekbe, melyeket e fenséges látvány váltott ki belőlem, öröm is vegyült, s ahogy a hatalmas vízesést néztem, lelkem megújult méltósággal szomorúsága fölé emelkedett. Megragadtam a halhatatlanságot – úgy tűnt, gondolataim sodrását éppoly lehetetlen feltartóztatni, mint a mindig változó, de mindig egyforma víztömeg zuhanását a szemem előtt –, és átugorva a kis fekete foltot, a rám váró életet, kinyújtottam a kezem az örökkévalóság felé.” (Wollstonecraft 2009, 88–89)

A beszélő érzelmi meghasonlottságát tükröző energiáktól felszaggatott természeti táj bódítóan gazdag érzéki hatása – a színek, a hangok, a mozgás által megelevenülő élő világ, melyben az idő hajt mindent

bódítóan gazdag érzéki hatás

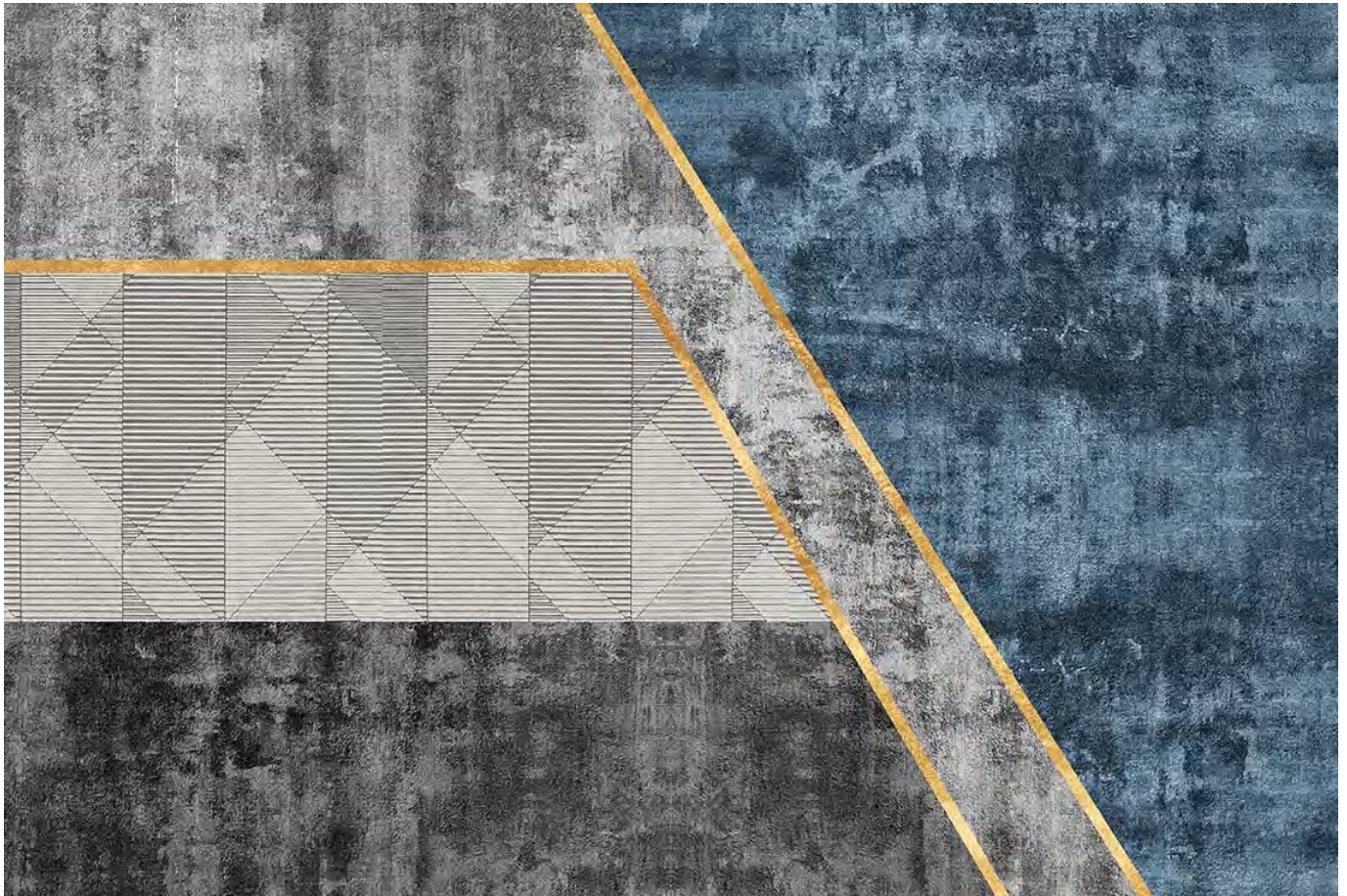
előre születéstől az érésig és a pusztulásig, a friss hajtások gazdagsága és a vén fenyők időtlen fenséges világa, a szabadság és a megkötöttség szimultán jelenléte a

tájban – a létezés teljességének illúzióját kelti az olvasóban s megszünteti az egyéni fájdalmakat: „lelkem megújult méltósággal szomorúsága fölé emelkedett”. A hatalmas vízesés, mely „mindig változó és mindig egyforma” elfedi a konkrét, véges személyes létet („a kis fekete foltot, a rám váró életet”), s átlépünk a személytelenbe, az örökkévalóságba.

Hasonlóan vezeti el Wordsworth is az olvasóját a halhatatlanság sejtelméig pár évvel később a *The Prelude* (Előhang) című önéletrajzi költeményének egyik korai, 1805-re elkészült változata híres epizódjában (*The Prelude*, 1805. VI. 525–549):

„... A patak és az út
vándor-társunk volt a borús szorosban,
órákon át haladtunk velük együtt,
lassú ütemben. Irdatlan magas fák
vadona, mely nem hervad teljesen,
változatlan robajú vízesések,
keskeny hasadékok a fordulónál,
hol magányos szelek torlanak össze,
a tiszta kék ég zuhatagai,
sziklamoraj a fülünk közelében,
nyirkos, komor szirtek jobb s bal felől,
belőlük mintha hangot hallanánk, a torz, kergült ár s minden távlata,
a bilincstelen felhők, mennyei
régiónk, káosz s béke, fény, sötétség:
mintha egy Elme műve volna mind,
egy Arc vonása, közös Fa virága;
egy Apokalipszis alakjai,

jelképei az Örökkévalónak,
mely egyetlen, s nincs közepe, se vége.”
(Wordsworth 1982, 159. Tandori Dezső fordítása)

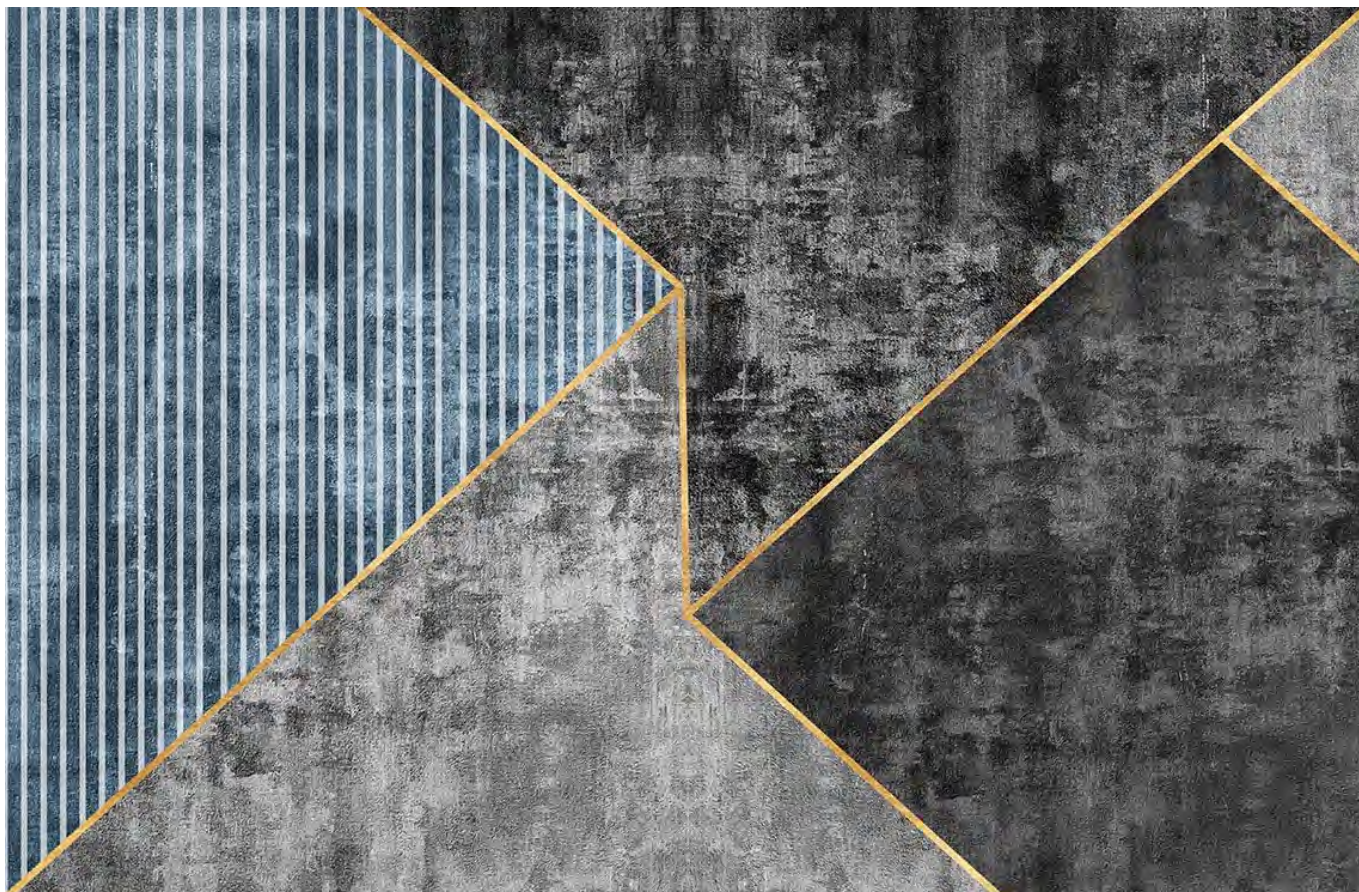

Wordsworth is ragaszkodik a hétköznapi szituáció rögzítéséhez, és ugyanúgy vezeti az olvasót az érzékeléstől a látomásos élményig, mint Wollstonecraft. A természetnek ugyanazokat az elemeit emeli ki, a vízesés robaját, az időtlen fákat, a keskeny hasadékokat, a bilincstelen felhőket, a végtelen eget és a résekben összetorlódó szeleket, hogy a féktelen energiát, s hozzá mérten az ember kicsinységét és földhöz kötöttségét érzékeltesse. Majd a képzelet túllép az érzékelhetőség határán és eljut az Egy sejtelméig. A kaotikus és fenyegető természeti erők a képzelet olvasatában jelképekként olyan mintázattá állnak össze, amely kirajzolja az Örökkévaló jelenlétét.

törékeny egyensúly

Wollstonecraft tájképéhez hasonlóan Wordsworth leírása absztraktabb és aszketikusabb. Wollstonecraft végig merészebben érzi. Ő az érzékelés tartományában marad, nem lép át az elvont beszédmódba: nem reflektál arra, amit leír, nem lép túl a személyes és érzelmi élmény adatain. Az utolsó pillanatban is a test közvetíti a felismerést, nem a gondolkodás: „*megragadtam a halhatatlanságot*”, „*kinyújtottam a kezem az Örökkévaló felé*”. Az egymással közeli rokonságot mutató panteisztikus természetélmény rögzítésekor Wollstonecraft az ellentétes érzelmi benyomások törékeny egyensúlyából hozza létre a látomást, Wordsworth pedig átlép a konkrét érzelmi tapasztalatok világából a gondolati absztrakció eltávolító síkjára.

A felvilágosodás és a romantika közötti átmenet legelismertebb kutatója, James Engell az 1981-ben megjelent *The Creative Imagination. Enlightenment to Romanticism* (A teremtő képzelet: a felvilágosodástól a romantikáig) című könyvében máig érvényesen a két világlátás között a folytonosságra helyezi a hangsúlyt. Alaptézise szerint a tizennyolcadik század utolsó évtizedeiben „a felvilágosodás transzformálta önmagát”, és a romantikát a század utolsó évtizedeiben „elsősorban a képzelőerő fogalmának kidolgozása révén a felvilágosodás teremtette meg” (Engell 1981, IX). Engell Wollstonecraft-ról még nem tudhatott (nem hivatkozott a racionalista disszenterek irányzatára sem), de ma már világos, hogy Wollstonecraft pályája ennek a folyamatosságnak a legtisztább példája. A képzeletről alkotott fogalmát mély és összetett vallásos érzékenységtől vezetve dolgozta ki a racionalista protestánsok gondolkodásában szintetizált filozófiai hagyományok mentén, majd túllépve a racionalista disszenterek álláspontján, a pályája végén, a leveleiben és a skandináv útikönyvében figyelemreméltó eredetiséggel határozta meg a romantikus képzeletet. Gondolkodásának sajátos, teológiailag megalapozott, morális megfontolások által irányított fejlődése újabb árnyalattal gazdagítja az angol romantika fogalmát, s átrajzolja a romantikus képzelet tizennyolcadik századi intellektuális előzményeiről és a brit felvilágosodásról eddig készült képeket.

Bibliográfia

Allen, J. B. (1981). *Marsilio Ficino and the Phaedran Charioteer*. University of California Press.

Cassirer, Ernest (1903). *The Platonic Renaissance in England*. Transl. James H. Pettegrove. Nelson.

Coleridge, Samuel Taylor (1895). *Anima Poetae: From the Unpublished Notebooks of Samuel Taylor Coleridge*, ed. by Ernest Hartley Coleridge. William Heinemann.

Engell, James (1981). *The Creative Imagination. Enlightenment to Romanticism*. Harvard University Press.

Ficino, Marsilio (1944). *Marsilio Ficino's Commentary on Plato's SYMPOSIUM*. Transl. Sears Reynolds, Jayne. University of Missouri.

Godwin, William (1798). *The Memoirs of the Author of the Vindication of the Rights of Woman*. J. Johnson.

Hickman, Louise (2017). *Eighteenth-Century Dissent and Cambridge Platonism*. Routledge.

Holt, Raymond V. (1952). *The Unitarian Contribution to Social Progress in England*. The Lindsey Press.

Hutton, Sarah (2021). „Radicalism, Religion, and Mary Wollstonecraft,” *Intellectual History Review*, vol. 31, issue 1. 181–198.

Keats, John (2010) *Ievelei*. Válogatta, fordította Péter Ágnes. 2. kiadás. L'Harmattan.

Laboucheix, Henri (1970). *Richard Price: théoricien de la révolution américaine, le philosophe, et le sociologue, le pamphlétaire et l'orateur*. Didier.

Lengyel Zsuzsanna Mariann (2019). „Tradíció és emancipáció – a német *Bildung* hagyományban. A Gadamer-Habermas diszkusszió margójára. Dienes Dénes-Kegyess Erika-Veres Ildikó, *A nők jelenléte és szerepe a magyar protestáns szellemiségben*. Hernád Kiadó. 343–370.

Milton, John (1978). *Elveszett Paradicsom*. Ford.: János István. *John Milton válogatott költői művei*. Európa

Könyvkiadó.

O'Brian, Karen (2009). *Women and Enlightenment in Eighteenth-Century Britain*. Cambridge University Press.

Patridges, C. A. (1970). *The Cambridge Platonists*. Harvard University Press.

Platón (1984). *Phaidrosz*. Fordította Kövendi Dénes. *Platón összes művei*, 3 köt. Európa Könyvkiadó. 2. köt. 711–808.

Plótinós (1998). *A szépről és a jóról. Istenről és a Hozzá vezető utakról*. Ford.: Techert Margit. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó.

Price, Richard (1816). „Of the Pre-existence and Dignity of Christ”. *The Works of Richard Price with Memoirs of His Life by his Nephew, William Morgan*. Richard Roes (2nd ed.). XI. 176–196.

Price, Richard (1991). *A Discourse on the Love of our Country*, D. O. Thomas (ed.). *Richard Price: Political Writings*. Cambridge University Press. 176–196.

Price, Richard (1787). *A Review of the Principal Questions in Morals*. T. Cadell.

Rivers, Isabel (1991). *Reason, Grace, and Sentiment: A Study of the Language of Religion and Ethics in England, 1660–1780, vol. 1. From Whichcote to Wesley*. Cambridge University Press.

Ryan, Robert M. (1997). *The Romantic Reformation: Religious Politics in English Literature*. Cambridge University Press.

Shelley, Percy Bysshe (1963) *versei*. Szerkesztette Kardos László és Kéry László. Magyar Helikon.

Taylor, Barbara (2003). *Mary Wollstonecraft and the Feminist Imagination*. Cambridge University Press.

Thomas, D. O. (1977). *The Honest Mind: The Thought and Work of Richard Price*. Clarendon Press.

Todd, Janet (ed.) (1993). *Mary Wollstonecraft: A Vindication of the Rights of Men, A Vindication of the Rights of Woman, An Historical and Moral View of the French Revolution*, Oxford University Press.

Wardle, R. M. (1979) (ed.). *Collected Letters of Mary Wollstonecraft*. Cornell University Press.

White, Daniel E. (2006). *Early Romanticism and Religious Dissent*. Cambridge University Press.

Willey, Basil (1950). *The Eighteenth-Century Background: Studies in the Idea of Nature in the Thought of the Period*. Chatto & Windus.

Wollstonecraft, Mary (1993). *A Vindication of the Rights of Men* (VRM), Todd 1–62.

Wollstonecraft, Mary (1993). *A Vindication of the Rights of Woman* (VRW), Todd 63–284.

Wollstonecraft, Mary (1993). *An Historical and Moral View of the French Revolution* (FR), Todd 285–371.

Wollstonecraft, Mary (2009). *Letters written in Sweden, Norway, and Denmark*. Oxford World's Classics.

Wordsworth (1982). *Wordsworth és Coleridge versei*. Válogatta Szenczi Miklós. Lyra Mundi. Európa Könyvkiadó.

Zebrowski, Martha K. (1994). „Richard Price: British Platonist of the Eighteenth Century”. *Journal of the History of Ideas*, vol. 55, no. 1. 17.

1. L. az 1794 decemberében írt *Though rous'd by that dark Vizir Riot rude* kezdősorú szonettjét. ↑

kép | shutterstock.com